

„Ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad”

Mikes Kelemen emlékezete

Vörösmarty Mihály 1826-ban *Mikes búja* címmel költeményt írt, azonban a mű a cenzúra akadékoskodása miatt csak 1829-ben jelenhetett meg a *Felsőmagyarországi Minervában*, *Az öreg rabszolga Pompejus sírja fölött* elnevezéssel. A versben a törökországi bujdosók közül utolsónak maradt Mikes Kelemen egyes szám első személyben siratja Rákóczit, önmagát „*Hontalan agg, lét és nem lét közt ingatag árnyék*”-ként meghatározva, aki elmondja az arra vetődő magyaroknak: „*Itt nyugszik fejedelme hazádnak, / Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.*”¹

A pályájának még az elején tartó, de a *Zalán futása* megjelenése után országosan ismert Vörösmarty egy akkoriban már viszonylag széles körben elterjedt és további nagy jövő előtt álló toposz egyik első irodalmi megfogalmazója volt. Mikes Kelemen neve és személye 250 évvel ezelőtt, 1761. október 2-án bekövetkezett halála után emberöltőnyi idővel később, 1794-ben vált ismertté az akkori hazai értelmiségi közönség előtt, amikor Kulcsár István kiadásában Szombathelyen megjelent a *Török országi levelek, mellyekben a Ildik Rákóczi Ferentz fejedelemmel bújdosó magyarok’ történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*. Az 1711-ben, a szatmári békekötés után a fejedelemmel együtt hazájából kibujdosó és kereken ötven évig emigrációban élő Mikes vált a reformkor idejére a hűség és a hazaszeretet egyik jelképévé; személye és leveleskönyve elválaszthatatlanul összekapcsolódott a kibontakozó Rákóczi-kultusszal, ami viszont a bécsi kormányzattal szembeni politikai törekvések kifejezője lett. Perczel Miklós visszaemlékezéséből ismert, hogy a családnál nevelőként élő Vörösmarty 1820 körül többek között a *Törökországi levelekből* ismertette meg vele és két bátyjával, Mórral és Sándorral a Rákóczi-kort és a fejedelmet.² Nem lehet kizárni, hogy ezeknek az előadásoknak és a Mikes-könyv olvasásának szerepe volt abban, hogy az egyébként felnőttként, tábormokként is szélsőséges temperamentumú Perczel Mór 12 éves korában szinte önkívületi állapotban, láztól remegve II. Rákóczi Ferenc képe előtt térden állva esküdött meg, hogy felszabadítja hazáját a zsarnok Ausztria elnyomása alól.³

Mikes Kelemen a XIX. század első felére szellemi értelemben hazatért. Hazatért, de nem mint író, hanem mint a hűség szimbóluma és történeti forrást létrehozó megbízható szemtanú. Az író Mikes Kelemen még ekkor is jobbra ismeretlen volt, csak az 1870-es években kerültek elő egyéb művei, és ezek közül 1879-ben tette közzé nyomtatásban *Abafi Lajos Mulatságos napok* című fordítását. A Mikes-életmű teljes megismerése szinte csak napjainkban vált lehetségessé, elsősorban Hopp Lajosnak (1927–1996) köszönhetően, aki az 1960-as években kezdte kutatni

munkásságát és tanulmányok tucatjaiban, valamint számos önálló kötetben tárta a nyilvánosság elé vizsgálódásai eredményeit, illetve 1966 és 1988 között közreadta összes műveinek hatkötetes kritikai kiadását.⁴ Mikes Kelemen vitathatatlanul a korai felvilágosodás legjelesebb magyar prózaírója, művészi kvalitásai valamennyi hazai kortársa elé helyezik, és benne tisztelhetjük a magyar nyelvű világi széppróza megújítóját; az általa választott műfaj, a fiktív irodalmi levél előtte ugyanis ismeretlen volt irodalmunkban. Irodalomszemléletében és munkásságában érzékelhető a barokk vallásos műveltség szétválása, az elvilágiasodás folyamata. A maga korában, a XVIII. században az erdélyi és magyarországi kéziratos fordításirodalomban jelen voltak a moralizáló, egyházi–vallásos értékeket közvetítő művek; ezek a műveltebb nemesi rétegek olvasmányainak fontos csoportját jelentették.⁵ Ugyanakkor Mikes eredeti írásaiiban – így a *Törökországi levelekben* – és életművének másik csoportjában, fordításai egy részében már megjelenik a szórakoztató, világi jellegű irodalom megannyi vonása. Keserű iróniája, a leveleiben, de fordításaiban is érzékelhető bölcs humora szinte modern íróvá, kortársunkká teszi, személyisége, hűsége pedig szerethetővé. A törökországi száműzetés reménytelen évtizedeiben értelmes feladatot talált magának, olyan feladatot, amely nemcsak saját szellemét gazdagította, de hite szerint hasznára lehetett szülőföldjének és nemzetének. Személyes tragédiája és XVIII. századi literatúránk nagy vesztesége, hogy művei életében legfeljebb a hazától elszigetelt rodostói száműzöttek előtt lehettek ismertek. Az pedig már a XX. századi magyar történelem tragédiája, hogy neve 1945 után ismét összekapcsolta az irodalom és az emigráció fogalmát: 1951-ben Hollandiában alapították meg fiatal magyar értelmiségi menekültek a Hollandiai Mikes Kelemen Kört, 1959-ben pedig Münchenben hozta létre emigráns írók egy csoportja az ottani Mikes Kelemen Kört.

A mintegy hatezer oldalnyi életmű egyik jelentős, ha nem is különösebben terjedelmes tartalmi részét alkotják a könyvvel, olvasással foglalkozó eszmefuttatások. Jelen írás életútjának vázlatos bemutatása mellett munkásságának ezt a vonulatát kívánja bemutatni. Ezek a gondolatok egyaránt felbukkannak leveleiben és erkölcsnevelő célzatú fordításaiban, szépprózai átültetéseiben. Szerves rendszert kétségtelenül nem alkotnak és részben idegen szövegek magyarításáról van szó, ugyanakkor jelzik, hogy Mikeset a nevelés, művelődés, azon belül az olvasás kérdései élénken foglalkoztatták. Utóbbi különösen fontos szerepet kapott hosszú életében, egyszerre jelentette számára az értelmes cselekvés egyetlen lehetőségét a száműzetés lélekromboló évtizedeiben, a szellemi tájékozódást, a személyiség alakításának, formálásának eszközeit és a kikapcsolódást, „*az idő jól eltöltésének módját*” – mint egyik fordításának címében olvasható. Írásaival érzékelhetően arra törekedett, hogy másoknak is ugyanazt az élményt jelentse a könyvek világa és az olvasás, mint neki. „*Kérem az Istent, adja, hogy ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad*” – foglalta össze műve célját tömören a *Mulatságos napok* ajánlásában.

Mikest a bujdosás érlelte íróvá; világgképét, szemléletét – egészen ifjúkori élményeit figyelmen kívül hagyva – Rákóczi személyisége, gondolatai és azok a szellemi hatások formálták, amelyek a fejedelem környezetében, még Magyarországon, majd Lengyelországban, később francia földön és végül a törökországi bujdosásban érték. Ezek között nagy szerepe volt olvasmányainak, amelyek viszont részben azonosak voltak a fejedelemével, hiszen az ún. „rodostói könyvtár” Rákóczi személyes bibliotékája volt. A források ugyan nem egyértelműek, de megkoc-

káztatható az állítás, miszerint ennek a gyűjteménynek gondozója Mikes volt, a fejedelem halála után pedig őrizte és használta élete végéig.

Egy félárva székely ifjú Rákóczi udvarában

Mikes Kelemen ifjúkori életéről meglehetősen kevés konkrét adatot ismerünk. Születése pontos napját sem tudjuk. Amikor élete vége felé, 1759-ben a császári hatóságok legalább azt megengedték, hogy erdélyi rokonaival levelezzen, féltestvérének, báró Huszár (Boér) Józsefnek 1760. március 25-ei misszilis levelében írta: „*Hogy megtudja ked, én 90-dikbe születtem augustusba*”⁶. A Mikes-famíliának két ága volt a XVII–XVIII. században, a református köznemesi, Mikes Kelemennel kiháló zágoni és a katolikus, grófi, zabolai. Apja, zágoni Mikes Pál az 1690 augusztusában született fiát jószerint nem is látta, a Thököly mellett küzdő családfő egy 1690 őszi székelyföldi portyázást követően fogságba esett, és Fogaras várában iszonyatos módon kivégezték.⁷ Mikes Pál özvegye, Torma Éva a csecsemővel a Mikes család zabolai, grófi ágának oltalmában élt az anyának második házasságáig, amelyre 1696 körül került sor Boér Ferenc főispánnal. E házasságból született féltestvére, a korábban említett Huszár (Boér) József. Mostohaapjáról évtizedekkel később is nagy szeretettel és tisztelettel emlékezett meg, és nyilvánvalóan az ő hatástanak is szerepe volt abban, hogy édesanyjával együtt áttért a katolikus hitre.⁸

Tízéves koráig székelyföldi otthonában élt, 1700-ban nevelőapja és nagybátyja, gróf Mikes Mihály a kolozsvári jezsuita kollégiumba íratta be. Ekkor még református volt, a kollégiumban katolizált.⁹ A jezsuita nevelés alapvető célja az volt, hogy olyan személy hagyja el az iskolát, aki a világi életben forgolódva az egyház és a rend feltétlen híve, támogatója lesz. Ennek megfelelően a képzés két pilléren, a korszerűnek tartott általános műveltség elsajátíttatásán és a vallási ismeretek oktatásán alapult. A tananyag gerincét a latin grammatika, retorika és poétika jelentette, elsősorban Cicero, Ovidius, Quintilianus, Vergilius, Horatius, Livius, Terentius, Plinius, Sallustius, Caesar műveit olvasták, tanulták, többnyire persze szemelvényekben. A felsőbb osztályokban megismerkedtek a keresztény patrisztika nagy műveivel, alkotóival is, így például Szent Ágostonnal. A vallásoktatás a XVI. századi Canisius kisebb, illetve a felsőbb osztályokban nagyobb katekizmusán alapult. A felnőtt Mikes később kritikusan írt az erdélyi kollégiumi oktatásról, elsősorban saját tapasztalatai alapján fejtette ki gondolatait¹⁰, ugyanakkor csak alapos filológiai kutatás tisztázhatná, hogy nevelési elveit, gondolatait mennyiben befolyásolták Rákóczi és környezetének nézetei. A fejedelem számos írásában bírálta a jezsuita oktatási rendszert, legrészletesebben *Responsio*¹¹ című iratában; ennek oktatási kérdésekkel foglalkozó bizonyos részei felismerhetők Mikes gondolataiban.

Elavultnak, korszerűtlennek tartotta kora hazai iskoláit, hiányolta, hogy semmilyen, a gyakorlati életben hasznosítható ismeretet nem oktatnak az iskolákban. Mindenesetre későbbi műveltségének alapjait Kolozsvárott szerezte meg, és itt találkozhatott először tekintélyes könyvtárral. A jezsuita kollégium tékájának akkor mintegy 1000-1500 tomusa lehetett, a korabeli viszonyok között nagyon tekintélyes kötetszámú és átfogó jellegű gyűjtemény állt főleg a tanárok rendelkezésére, de azért használhatták a diákok is.¹² Ekkori olvasmányairól, egyéni érdeklődéséről nem maradt fenn adat, hacsak a színjátszást nem tekintjük annak. A barokk kor je-

zsuita iskoláiban fontos nevelési feladatot szántak az iskolai színjátékoknak, a növendékek által bemutatott darabok egyszerre szolgáltak pedagógiai, vallási és erkölcsi célokat. Tanulóévei alatt legalább egy darabban biztosan szerepelt a fennmaradt programfüzet tanúsága szerint. Mátyás király első, Podjebrád Katalinnal kötött házasságát feldolgozó iskoladráma egyik főszerepét, Katalint játszotta 1702-ben a kisdíák Mikes Kelemen.¹³

A jezsuita kollégiumban szerzett alapműveltségének, világlátásának volt még egy, későbbi sorsát meghatározó eleme. Mint köztudott, II. Rákóczi Ferenc 1688-tól a csehországi Neuhaus jezsuita gimnáziumában tanult, majd a szintén jezsuita prágai egyetemen folytatta tanulmányait. Az a bensőséges bizalom, ami – meg nem feledkezve természetesen a kettejük között lévő óriási társadalmi különbségről – Mikes és a fejedelem között kialakult, részben a közös alapelveken nyugvó egyházi, jezsuita neveletésnek, a mélyen átélt katolikus hitnek és mindezekből következően a feltétlen személyes hűségnek köszönhető. Mindketten egymás iránti életre szóló köteléknek tekintették az 1707-es ünnepélyes kolozsvári eskütételt. Ez a viszony a kezdeti, a magyarországi időkben még alapvetően a hazai feudális társadalmi rendben gyökerezett és erősen patriarchális jellegű volt, de a száműzetésben ez a vonás szükségszerűen bomlani, gyengülni kezdett; a fejedelem is feloldotta fogadalmuk alól kíséretének tagjait. Akik megosztották vele a bujdosás évtizedeit, már nem a társadalmi berendezkedés hierarchiáját tükröző főúr–köznemesi kapcsolatnak, hanem a személyes hűségnek, a szeretetnek engedelmessé váltak.

Mikes élete 1707-ben fonódott össze Rákócziéval. A fejedelmet az erdélyi országgyűlés áprilisban iktatta be tisztségébe Marosvásárhelyen, majd onnan a májusban megnyíló ónodi országgyűlésre tartva, a hó végén Kolozsvárra érkezett. A kincses városban történt a *Nemes Ifjak Társasága* alapítása. A grémium voltaképpen elitképző intézmény volt, Rákóczi a nemesi származású fiatalokból kívánta kinevelni a haderő tisztikarát, illetve a kormányzat ügyeit intéző majdani hivatalnokokat. A testület a már létező udvari testőrezred mellett belső és bizalmas szolgálatot is ellátott, és néhányan – közejük tartozott Mikes is – a fejedelem körüli legbensőbb teendőket végezték ún. bejáróként. Nem tudjuk, milyen elhatározásból kívánta felvételét a tanulmányait még be nem fejező nagydiák, az is elképzelhető természetesen, hogy családja ösztönözte a reményeik szerint fényes pályafutást ígérő udvari szolgálatra. A Nemes Ifjak Társaságának száz tagja volt, a felvételhez két rangos személy ajánlását kellett megszerezni. Az ifjú Mikes Kelemen egyik támogatója nagybátyja, gróf Mikes Mihály, az erdélyi kormánytanács tagja, a másik pedig gróf Petki Dávid, a mind a Mikesekkel, mind a Boérokkal, nevelőapja családjával szívélyes kapcsolatot fenntartó főúr, egyúttal feltehetően a katolikus vallásra áttért kisdíák bérmaszüelője lett.¹⁴ A felvettek ünnepélyes eskütételére Rákóczi előtt került sor, az alapszabály szövegét Kemény Simon alezredes – az egykori erdélyi fejedelem unokája – olvasta fel, majd – mint a fejedelem beszámolt róla *Emlékiratában* – „*megesküdtek, hogy háborúban soha nem hagyják el egymást, és hogy nem követnek el semmilyen nemességükhöz méltatlan cselekedetet. Ezek után a társulás jeléül valamennyiüket megöleltem.*”¹⁵ A testületi–közösségi szellem erősítését szolgálták később is azok a ceremóniák, amelyekre a fejedelem jelenlétében került sor; ezek közül különösen ünnepélyes volt a Nemes Ifjak Társaságának sárospataki zászlószentelése. Az öregtemplomban a zászlót „*ő Felsége a maga kezében vévén s az ég felé felemelvén, mindeneküül megértő szóval*

maga csinált Imádságot elmondotta és a Seregek Isteninek zokogva és sirással ajánlotta” – ahogyan egy korabeli forrás feljegyezte a megrázó jelenetet.¹⁶ A kolozsvári 1707-es ünnepélyes ceremónia és a fejedelem testvéri ölelése vált a következő évtizedekben a Mikes Kelemen életét meghatározó erkölcsi parancs fundamentumává.

Rákóczi fejedelmi udvara volt az utolsó önálló, a magyar államiságot megjelenítő központi szervezet. A XVI–XVIII. században, a kora újkori Európában a szuverén uralkodói udvarok a hatalomgyakorlás és a művelődés nélkülözhetetlen intézményeivé váltak, Rákóczi célja is az volt, hogy udvara az új magyar állam reprezentatív társadalmi központja és a nemzeti elit nevelőiskolája legyen.¹⁷ Fenntartása kétségtelenül komoly anyagi erőfeszítést igényelt, a franciáktól érkezett segély egy része erre a célra ment el. Amikor emiatt szemrehányásokat tettek, a fejedelem 1708. április 25-én terjedelmes levélben fejtette ki álláspontját Bonnac márkinak: „*csak olyan mértékig költezem, amennyire azt szükségesnek itélem tekintélyem megtartása érdekében és hogy a külsőségekkel is az általam kormányzott nép tiszteletét akarom kiváltani. [...] Azon az okok, amelyek még ezenfelül arra készítetnek, hogy sokszor látszólag felesleges kiadásokra szánjam el magam, abból adódnak, hogy az ország fiatalságát nevelni akarom, művelt erkölcsökre akarom szoktatni s ezért nem érem be kevés szolgálával s ezért küldöm utazni azokat, akiknek kedvük van külföldi országokat látni. Véleményem szerint éppen annyira szükséges a háborúra költeni, mint arra, hogy a nemességet olyan érzelmekre lelkesítsük, amelyek rangjához illenek. E célból alakítottam meg a nemesi kompániát, melynek én magam vagyok az ezereskapitánya.*”¹⁸

Mikes és társai részt vettek a fejedelmi udvar mindennapi életében, jelen voltak a protokolláris jellegű eseményeken, ellátták a kisebb-nagyobb feladatokat. Néha-nyan közülük, így Mikes is, megfordultak a kancellárián, bizonyos ismeretekre tettek szert az írásbeli ügyintézésben, a levelezésben, olvasták a kancellárián készült államelméleti írásokat, a korabeli politikai publicisztika alkotásait. A kolozsvári jezsuita kollégiumi oktatás után Mikes látóhatára tágult, megismerte az országot, annak történelmét és valószínűleg francia nyelvtudásának alapjait is ekkoriban szerzte meg.¹⁹

Nem tudjuk, hogy készített-e ezekben az években valamilyen feljegyzést, naplót, netán fiktív levelet; családjával, elsősorban édesanyjával nyilván tartotta a kapcsolatot, de ekkoriban írt misszilise nem maradt fenn. Jelenlegi ismereteink szerint török földön, 1717. október 10-én keltezte első irodalmi levelét. Rákóczi udvarában számos napló, emlékirat készült, ösztönzést tehát kaphatott volna az írásra. Beniczky Gáspár volt Rákóczi magántitkára, aki 1707 és 1710 között napi feljegyzéseiben részletesen megörökítette a fejedelem tetteit és az udvari életet. Tőle tudjuk, hogy Rákóczi szinte minden nap szakított időt szellemi tevékenységre (az uralkodás természetesen nem kevés intellektuális erőfeszítést igénylő teendő mellett), rendszeresen „*szüntelen való könyvek olvasásában*”, „*magánosan való írásokban*”, „*postán jött némely levelek és könyvek olvasásában*”, „*némely új könyvek olvasásában*” foglalatzkodott.²⁰ A Mikesnél két évvel fiatalabb apródtárs, Szathmáry-Király Ádám 1711-ben Lengyelországban kezdte vezetni naplóját a bujdosás kezdetétől, és készítette feljegyzéseit 1717-ig, amikor szülei közbenjárására kegyelmet kapott és hazatérhetett Franciaországból. Beniczky és Szathmáry-Király könnyen lehet, hogy hivatali kötelességből vezette napi feljegyzéseit,

időben kiegészítik egymást, mint ahogyan Mikes első ismert levele nem sokkal Szathmáry-Király távozása után készült, szinte azt sugallva, hogy az író Mikes immár török földön teljesen más műfajban ugyan, irodalmi ambícióval, de részben a száműzöttek életének megörökítése szándékával kezdett az íráshoz.

A válságosra fordult hadi helyzet Rákóczi számára szükségessé tette külső segítség keresését. 1711. február 21-én legszűkebb kíséretével, köztük Mikes Kelemennel lépte át a lengyel határt. Május 1-jén tiltakozása ellenére Károlyi Sándor és a kuruc főtisztek egy része aláírta a békeokmányt. A fejedelem nem fogadta, nem fogadhatta el, mert az ország és különösen Erdély önállóságát nem garantálta. A bujdosók reményeége ettől kezdve a nemzetközi erőviszonyok magyar szempontból kedvező változása lett, Rákóczi a következő csaknem negyed évszázadban ezt próbálta elősegíteni egyre csökkenő eséllyel diplomáciai erőfeszítéseivel és az utókor szemével nézve sokszor vitathatatlanul irreálisnak tűnő elképzelésekkel.

Mikesnek ezekben a politikai próbálkozásokban semmilyen szerepe nem volt. Szinte semmit sem ír leveleiben politikáról, hidegen hagyják a diplomáciai próbálkozások – Thaly Kálmán ezért volt elégedetlen Mikes Kelemennel mint íróval: a historikus haláláig reménykedett és várva várta, hogy előkerül majd egy olyan forrás, amely mikesi írásművészettel, de nem „komolytalan” apróságokat örökít meg, hanem Rákóczinak „*a Habsburg-monarchiát halomra döntő lépéseit*” tárja fel.²¹

Az emigráció első két állomása, Lengyel- és Franciaország Mikes és a megfigyelt számú Nemesi Ifjak Társasága tagjai számára egyfajta peregrináció volt. Rákóczi lengyel földön is igyekezett kísérete szellemi gyarapodásáról gondoskodni, a száműzetés 1712 novemberéig tartó első állomásán megismerkedtek az ország életével, a lengyel építészet, kultúra főbb emlékeivel. A császári udvar intrikái, az oroszokkal folytatott tárgyalások sikertelensége és az anyagi gondok mind nehezebbé tették a lengyelországi bujdosók megélhetését. A különböző helyeken tartózkodó száműzöttek és a Rákóczi szűkebb környezetében élők közül egyre többen tértek haza, élve az amnesztia lehetőségével. A bujdosó fejedelem 1712 áprilisában feloszlatta udvartartását és hazabocsátotta a Nemesi Ifjak Társasága távozni kívánó tagjait. A döntés fájdalmas volt, *Vallomásaiban* írja: „*Udvari embereimet, akik nagy hűséggel és elszántsággal követtek, szolgálatuk és tisztességük alól fölmentve ezután elbocsátottam, abban a hitben, hogy megtartott néhány szolgálóm táplálására még futja pénzemből. Ez a tett, helyzetünkre való tekintettel, nem volt éppen szívfájdalom nélkül sem az én részemről, sem az övékéről. Atyjuknak tartottak, hiszen legtöbbjük udvaromban nevelkedett, birtokukat és ősi örökségüket önként elhagyták, hogy követhessenek...*”²²

A fejedelem mellett kitaró kevesek közé tartozott Mikes is. A levélíró személyes sorsán elmélkedve, az élet kiszámíthatatlanságát és az Isten végzését elfogadva, rezignáltan állapította meg 1738. december 15-ei keltezésű, 145. számú levelében: „...*énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet*”.²³ Danckából, a mai Gdańskból 1712. november 16-án indult egy bérelt angol hajó fedélzetén Rákóczi inkognitóban, „*Sáros grófja*” néven néhány kísérőjével Franciaország felé, ahová a következő év elején, január 13-án érkezett a bujdosók kicsiny csoportja.

A franciaországi évek jelentették Mikes és társai számára a nagyvilág, az akkori európai kultúra fő sodrának megismerését. Rákóczi kísérete létszámban gyara-

podott, sokan szárazföldön jutottak el Párizsba. A fejedelem – bár inkognitóban élt – természetesen rangjának megfelelő udvart tartott. Szekfü Gyula híres és hírhedt monográfiájában kissé ironikus stílusban ugyan, de nem minden alap nélkül írja a Rákóczit követő párizsi magyar bujdosókról, jól érzékeltetve a száműzöttek bonyolult, ellentmondásos helyzetét, hogy „*Mindezek otthon Magyarországon előkelő emberek lettek volna a megyei életben, talán még az országgyűlésen is szerepet játszhattak volna. Itt azonban Párizsban, idegen nép között, melynek nyelvét is csak most kezdték tanulni, állandó jövedelem nélkül, csak Rákóczi belső cselédjeinek tekintették őket.*”²⁴ Rákóczi is érzékelte a kulturális különbséget a francia udvar és szűkebb környezete között, ezért gondoskodott az ifjak képzéséről, tanítatásáról. A fiatalok oktatását Brenner Domokos korábbi szepesi prépost végezte, aki 1712-től Rákóczi képviselőjeként működött a francia udvarnál. Tehetséges, kiválóan képzett személy volt, jelleme azonban ingatag, számos kalandori vonással. 1721-ben, miután Rákóczi franciaországi vagyonát könnyelműen eltékozolta, öngyilkos lett. 1715-ben elkezdte a szabadságharc dokumentumainak összegyűjtését és a francia nyelvű *Histoire des Revolutions de Hongrie* írását, amelyhez tanítványai segítségét is igénybe vette.²⁵

A fejedelem a francia kultúra valamennyi jelenségét igyekezett kíséretével megismertetni. Elment velük szinte minden párizsi kulturális intézménybe, rendszeresen jártak színházba, operába, megfordultak a múzeumokban, képtárakban, megismerkedtek a könyvkereskedők kínálatával, botanikus kerteket kerestek fel.²⁶ A fejedelem francia ruhába öltöztette magyar kíséretének tagjait, az itt kialakult udvari etikettet, viselkedési szabályokat majd Törökországban is betartatja a bujdosókkal. Mikes írja a fejedelem halála utáni napokban, 1735. május 17-ei 114. számú levelében: „*Édes néném, eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst.*”²⁷ A párizsi élet azonban Rákóczi személyiségfejlődésében is marandó változást okozott, a mélyen vallásos fejedelem megismerkedett a grosboisi kamalduli szerzetesekkel. Az 1012 körül alakult rend életét szigorú bűnbánattartás jellemezte, a szerzetesek szinte teljesen elszigetelve, remetelakban éltek.²⁸ A Párizstól délkeleti irányban mintegy húsz kilométerre található Grosbois szerzeteseivel 1715-ben került közelebbi kapcsolatba a fejedelem, megterését 1715 karácsonyára tette, amikor egész életét mérlegre téve megvallotta bűneit.²⁹ Grosbois-ba mindössze három kísérővel ment, Vallomásaiban nem árulja el nevüket, de Hopp Lajos meggyőzően bizonyítja, hogy a mélyen vallásos Mikes volt egyikük. A fejedelem világi élettől való elfordulásában vitathatatlanul szerepe volt a XIV. Lajos halála után bekövetkezett franciaországi változásoknak, az osztrákokhoz közeledő francia külpolitikának és az elkeseredésnek, amit a bujdosók éreztek, midőn értesültek az 1715. évi XLIX. törvényről. Ez a jogszabály mondta ki Rákóczi és kísérete végleges száműzetését, sőt a szabadságharc vezetőit fő- és jószágvesztésre ítélte.

Rákóczi hetente ment Párizsba ügyeit intézni. A *Vallomásokban* beszámol ekkori életéről, olvasmányairól, amelyek közül eltűntek a világi könyvek: „*A szokottnál tovább időzve Clagny várában, imádságok alkotásával és a Szentírás olvasásával foglalkoztam, mert már akkor fölhagytam a világi mesék és az ifjúság behálózására kitalált regények olvasásával.*”³⁰ Korábbi életére és olvasmányaira a bűnbánat hangján emlékezett: „*a nap nagyobb részét szobámban, könyvolvasással töltöttem, de még nem a vallásos könyveknek azzal az üdvözítő olvasásával,*

mely hasznos lehetett volna lelkemnek, hanem azzal, ami politikai rangomból eredően érdekelt.”³¹

Rákóczi személyes példája hatott hűségés apródjaira, elsősorban Mikesre. A fejedelem a jelek szerint nemcsak példaadással vezette őket az olvasásra, elmélkedésre, de erre buzdította is környezetét. Párizsban alakította ki személyes könyvtárát, ennek használatát megengedte kíséretének, sőt rájuk bízta a téka kezelését. Minden jel szerint már ekkor Mikes tiszte volt a több száz kötetre terjedő Rákóczi-könyvtár gondozása. A gyűjteményről Rákóczi rodostói halála után készült jegyzék, ennek egyik aláírója ő volt.³²

Török földön

Rákóczi és udvara az Ausztriával hadban álló III. Ahmet szultán hívására érkezett török földre. Felcsillant a remény a hazatérésre, a szultán keresztény had felállítását és a magyar érdekek képviseletét ígérte; azonban már az 1717. szeptember 15-ei hajóra szálláskor gyakorlatilag kudarcot vallott a próbálkozás. Savoyai Jenő herceg, a kor kétségtelenül legzeniálisabb hadvezére augusztusban Belgrádnál döntő győzelmet aratott Musztafa pasa serege fölött, gróf Eszterházy Antal tábornok kuruc csapatai pedig Moldva felől betörve a Kárpátokba, szintén vereséget szenvedtek. Az 1718-ban megkötött pozsareváci békében a török elismerte vereségét, jelentős területeket engedett át, ekkor szabadult fel a Temesköz. A császári diplomata ragaszkodtak Rákóczi és a bujdosók kiadatásához, ezt azonban a törökök – becsületükre legyen mondva – elutasították. VI. Károly császár (magyar királyként III. Károly) követei csak azt érték el, hogy a Porta vállalta, a száműzötteket Törökország belsejébe telepítik. Ha nem is Anatóliába, ahova a császári diplomata szerették volna, de a szultáni udvartól viszonylag távoli Rodostóba kényszerültek költözni, a száműzetés végleges helyére, amelynek nevéből a szarkazmusra hajló gróf Bercsényi Miklós alkotta meg a megérkezés napján az elhíresült anagrammát: *Ostorod Rodostó*.³³

A száműzetés véglegessé vált, meghiúsult a franciaországi visszatérés reménye is. Be kellett rendezkedni a következő évekre, évtizedekre. Létrejött a száműzöttek mikrotársadalma, egy kicsiny magyar világ Európa szélén. A török elismerte Rákóczi fejedelmi címét, így a Márvány-tenger partján magyar udvar formálódott. A bujdosó fejedelem szuverén uralkodóként élt és viselkedett, a török által elismert pozícióját felhasználva próbálta újraépíteni diplomáciai kapcsolatait és személyét megkísérelte ismét hatalmi tényezővé tenni az európai politikában. Külpolitikai gondolkodásának tengelyében az európai erőegyensúly kérdése állt, a kontinens biztonságára nézve tartotta veszélyesnek a Habsburg-birodalom túlzott megerősödését, ezért próbálta élete végéig megértetni a korabeli nagyhatalmakkal, hogy a nemzetközi viszonyok stabilitása szempontjából nélkülözhetetlen Magyarország és Erdély önállóságának biztosítása. Rákóczi az emigrációban helyzetéből adódóan egyre inkább politikai gondolkodóként és nem döntési helyzetben lévő, eszközökkel, forrásokkal rendelkező személyként elemezte az európai helyzetet. Hosszú távon helyesen ismerte fel azokat a veszélyeket, amelyek az egyensúly megbomlásából adódhatnak, de partnerei, a gyakorló és döntési helyzetben lévő politikusok természetesen a napi aktuális kérdésekkel bajlódtak, és kötöttek ilyen-olyan szö-

vetségeket. Az európai udvarok számára nem lehetett kérdéses, hogy a reális helyzet alapján Béccsel vagy Rodostóval folytassanak-e érdemi tárgyalásokat, ezért Rákóczi erőfeszítései, hogy törökországi udvara a hatalmi játszmákban azonos súlyú legyen a császárvárossal, kudarcra voltak ítélve. A napi politikai lehetőségeket nézve nem vitás, hogy illúziók rabja lett, ugyanúgy, ahogyan az utána következő XIX., majd XX. századi magyar emigrációval is ez történt. A közvetlen politikai sikertelenség természetesen nem kérdőjelezheti meg távlatos gondolkodásának helyességét és a független, önálló magyar (és erdélyi) állam követelésének jogszerűségét és erkölcsi alapját. És még kevésbé vitatható emberi helyállásának példaadó nagysága.

A rodostói udvar szigorú napirend szerint élt, ugyanakkor az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogyan lehet értelmesen eltölteni az egyhangú napokat, amelyekbe persze érkeztek hírek a külvilágból, futárok jöttek-mentek, felbukkantak francia politikai kalandorok, voltak kisebb-nagyobb személyes konfliktusok, csalódások, kudarcok, szerelmek szövődtek (Mikes számára csalódással), voltak temetések (gyakran) és voltak keresztelők (ritkán). Vagyis az évek, évtizedek monotoníáját sok minden megszakította, és az élet majdnem olyan volt, mintha igazi lenne. A tevékeny, értelmes élet kereteit azonban nem volt könnyű kialakítani. A fejedelmet lekötötte a politika és az írás, illetve a fűrés-faragás, más vadászott, megpróbált társasági életet élni. Mikes számára az udvari szolgálat napi rutinján túl – idő múltával, immár öregedvén, az ifjú életkort maga mögött hagyva kamarási címet kapott – az értelmes cselekvést a szellemi munka, az olvasás és az írás jelentette. Őt nem hevítette a politikai szenvedély, az 1720-as évek közepén a hazatérés reményét is feladta. Egyszer próbálkozott kegyelmi kérvény benyújtásával, III. Károly halála után Mária Teréziától kérte az engedélyt, de a válasz a híres mondat volt: „*Ex turcia nulla redemptio*”, vagyis Törökországból nincs visszatérés.³⁴

A fizikai valóságban elszakadt szülőföldjétől, azonban vele volt anyanyelve, szinte egyetlen tulajdona műveltsége és írói tehetsége mellett. A nyelvből épített magának az elvesztett helyett új hazát és szilárdan hitte, hogy írásaival, fordításaival nemzetét is szolgálja. Munkássága jelentőségével elszigeteltsége és a visszhang hiánya ellenére tisztában volt; féltestvérének küldött fordításaiból és levelében valódi írói öntudattal írta: „*A könyvnek hasznos voltát maga megmondja a bevezető, az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák.*”³⁵

Kolozsvári kollégiumi évei alatt – szó volt róla – alapos klasszikus műveltségben részesült. 1711 után világot látott, sokat tapasztalt fiatalemberré, majd férfivá érett, aki közelről figyelte meg a fejedelem intellektuális munkáját, kiterjedt írói tevékenységét, és használhatta, sőt minden jel szerint gondozta Rákóczi könyvtárát. Műveltségének, olvasmányainak rétegeit Hopp Lajos térképezte fel műveiben³⁶. A klasszikus ókori szerzők mellett behatóan ismerte a Bibliát, rendszeres olvasmánya volt. Gyermekkorában református hitben nevelkedett, így akkoriban forgatta a Károlyi-féle protestáns fordítást, istentiszteleteken hallhatta, de akár olvashatta is Szenczi Molnár Albert zsolttárait, és nyelvezetében felismerhető a protestáns alapműveltséget meghatározó szövegek hatása. Katolizálása után a Káldi György fordította Szentírást használta, egy példánya Rodostóban rendszeres olvasmánya volt. Gyakran forgatta a hitéleti könyveket, néhányat ezek közül le is fordított. Levelében és egyéb munkáiban alapos történelmi tudásról ad számot, hasonlóan a praktikus ismeretekről, amelyeket akkoriban kiadott enciklopédiákból, összefoglaló

könyvekből merített. A korban kedvelt moralizáló munkák közül szintén többet lefordított. Olvasta valamelyest a kor divatos francia szépprózáját, ezek egyikét, Madame de Gomez hatkötetes *Les journées amusantes* című novellaciklusának hat epizódját *Mulatságos napok* címmel ültette át. Írásaiban fel-felbukkannak színházi emlékek, ezeket Párizsban szerezte. Mikes tájékozott volt az akkori európai történésekről, Rodostóba Franciaországból eljutottak hírlevelek, újságok, ezeket olvasta ő is.

Irodalmi tevékenységében az olvasott könyveknek, szövegeknek meghatározó szerepe volt. Leveleiben a közvetlen, a megtapasztalt valóság fokozatosan háttérbe szorult, ezt kezdték pótolni az olvasmányélmények. Különböző irodalmi művek, illetve azok motívumai, magyarra átültetett részletei alkotják levelezésének egyik legfontosabb réteget, 207 fiktív episztolát írt 1717 és 1758 között, ezek szövegének csaknem negyede, pontosan 23 százaléka fordítás, vagyis olvasmányait ültette át magyar nyelvre,³⁷ sokszor későbbi, önálló művekben realizálódó fordításait megelőlegezve. Leveleiben képzelt nénjének sorra beszámol az őt foglalkoztató kérdésekről, ír olvasmányai alapján a búza-³⁸ és a gyapottermesztésről, a selyemhernyókról³⁹, nem feledkezve meg ezeknek az újdonságoknak gyakorlati hasznosításáról sem. Hosszan szól a templomosokról⁴⁰, de felbukkannak világi, pajzán olvasmányok emlékei, lecsapódásai is leveleiben⁴¹, hírt ad olvasmányai alapján a török állami és társadalmi berendezkedésről, az ottani szokásokról és az iszlámról szinte önálló kötetnyi terjedelemben⁴².

Hogy leveleinek irodalmi értékeivel tisztában volt és valamilyen formában reménykedett azok megjelentetésében, tanúsítja 59. levelének egy részlete: „*Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a két leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint azt megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.*”⁴³ Volt-e reménye a leveleket nyomtatásban is látni? A török könyvnyomtatás kezdete a magyar származású, kisgyermekként elrabolt Ibrahim Mütefferika nevéhez fűződik, aki 1729-ben alapította műhelyét Konstantinápolyban. Ibrahim az 1710-es években tolmács és diplomata volt, gyakran közvetített a Porta és a rodostói bujdosók között, Rákóczi halála előtt írt búcsúlevelében a török nagyvezér figyelmébe ajánlotta személyét és szolgálatait. Ibrahim Mütefferika 1719 óta tervezte a nyomda felállítását, erről tudtak a magyarok, sőt magának Rákóczinak szerepe volt az egyik korai török nyelvű nyomtatvány megjelenésében. Jan Tadeusz Krusiński (1675–1756) jezsuita páter misszionárius volt, és mint oly sokan a rend Keleten szolgáló tagjai közül, őt is számon tartja a tudománytörténet a korai orientalisták között; latin nyelven írt munkája az afgán-perzsa háborúról szól. Szövegét Ibrahim Mütefferika fordította törökre és kezdeményezte kiadását nyomdájában, az engedély megszerzése azonban nem volt könnyű. Krusiński a megjelent mű egy példányát a krakkói Jagello Könyvtárnak ajándékozta, ebben saját kezű feljegyzésében tudósít arról, hogy Rákóczi közbenjárt a jóváhagyás megszerzésében, és komoly érdemei vannak a kötet megjelenésében.⁴⁴ Mikes 1725-ös levele talán Ibrahim Mütefferika nyomdaalapítási tervének egyfajta reflexiója.

Az olvasás mint állandó elfoglaltság fel-felbukkan Mikes leveleiben. Ahogyan korábban Beniczky Gáspártól, most tőle tudjuk, hogy a fejedelem „*a sok írásban tölti az időt*”, máshol azt írja, hogy „*az olvasásban és az írásban tölti az időt.*”⁴⁵ Felfigyel arra, hogy a török birodalomban élő görög szertartású keresztény papok

mennyire műveletlenek. „Mivel egynehány plébánusnak voltam házánál, egy könyvet nem láttam nálok, hanem valamely szakadozott misemondó könyvet tartanak és abból áll minden könyvük”⁴⁶ – írja. Ez a szellemi igénytelenség számára elfogadhatatlan volt.

Mikes művelődésről, nevelésről alkotott gondolatai – korábban szó volt róla – jelentős mértékben kapcsolódnak Rákóczi nézeteihez. Azonban nem egyfajta szellemi epigonságról van szó. Ifjan, 17 évesen került a fejedelem környezetébe, ha formálójá nem is, de tanúja volt a független magyar állam megteremtését célzó erőfeszítéseknek. Ezek a tapasztalatok, ismeretek határozták meg személyiségét, azonban olvasmányai, töprengései elvezették a nemzeti művelődés olyan elemeinek felismeréséhez, amelyek túlmutattak a Rákóczi kancelláriájában formálódó nemesi ideológia kulturális célkitűzésein. Gondolatainak egyik ilyen eleme a fordítások fontosságának felismerése. Külhoni, elsősorban franciaországi tapasztalatai nyomán kívánta a fejlettebb nyugati kulturális hatásokat megismertetni a hazával is – ezt az elvet majd Bessenyei György képviseli évtizedekkel később Magyarországon. A fordítás felfogása szerint a modern, korszerű tájékozódás eszköze. A neveléssel foglalkozó, korábban említett 62. levelében írja: ha az ifjakat „csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmatosak volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.”⁴⁷ Nevelésről, oktatásról vallott gondolatai legteljesebben egyik fordításában, a francia Charles Gobinet (1613–1690) művének átültetésében kapnak hangot. A francia szerző a maga korának jeles pedagógiai személyisége volt, évtizedeken keresztül vezette a *College de Plessis* nevű intézményt, és ő dolgozta ki a Sorbonne-kollégium új oktatási rendszerét. Fő műve volt a több kiadásban, átdolgozva megjelent *Instruction de la jeunesse*, e művet magyarította Mikes *Az ifjak kalauza* címmel. A mű fordításának szövegét többször átdolgozta, már 1724-ben elkészült egy változat, azután 1744-ben, majd végleges formában 1751-ben rögzítette a szöveget.⁴⁸

Fordításról lévén szó, a szöveg értelemszerűen elsősorban a szerző nézeteit tükrözi. Az azonban, hogy valaki mit ültet át, egyfajta értékválasztás, de Mikes tudatosan szerkeszt, válogat, módosít is, és a több változatban elkészült szövegben egyes helyeket összevon, másokat mellőz – vagyis a magyar szöveget az ő szellemiségét, felfogását tükrözőnek tekinthetjük. A terjedelmes műnek most az olvasással foglalkozó részét tekintjük át.

A könyv, az olvasás önmagunk megismerésének fontos eszköze. Az oktatást, a bölcs tanításokat, szóbeli intéseket ki kell egészíteni, meg kell újítani az olvasással, mert könnyen elveszthetjük a korábban már megtanultakat. Gobinet és Mikes megkülönbözteti a jó és a rossz könyveket. „De nem elég a jó könyveket csak olvasni, hasznosan kell olvasni” – olvashatjuk⁴⁹. A jó könyv olvasásának szabályait hét pontban foglalja össze. Az első szerint ne csak a tudás kedvéért, hanem a jó, az erkölcsös élet megismeréséért vegyen kezébe könyvet az ifjú. Az olvasást az Istenhez való fohászkodással kezdje, hogy „meg érthesed, és oktatásodra legyen a mit olvasz”. A második pont szerint tisztelettel olvasson, gondoljon arra, hogy az Isten szól hozzá. A harmadik előírás szerint az ifjú ne sok könyvet olvasson, hanem egyet vagy kettőt, amelyek a „jó erkölcsre vihesenek”. A negyedik tanács az

olvasás technikájával foglalkozik, ne össze-vissza, kapkodva olvasson, hanem „*a könyvet az elein kezd*”, másként nem lenne hasznos. Az ötödik intés szerint „*keveset olvas egyszerre, de lassan és figyelmesen. Gondolkodgyál arol, amit olvasz*”. A hatodik tanács a gyakori olvasásra buzdít, legjobb minden nap könyvet kézbe venni. A hetedik azzal foglalkozik, hogy ne elégedjen meg az ifjú egy könyv egyszeri átnézésével, hanem többször olvassa el, mert „*meg látod hogy a másodszeri olvasásod hasznosab lesz az elsőnél*”. Gobinet munkája a XVII. század közepén jelent meg, az olvasásról alkotott gondolatai – azzal, hogy elsősorban vallási, meditációs művek használatát javasolta – a következő századra bizonyos mértékig már elavult; amikor Mikes a fordítást készítette, már egyre inkább a világi művek olvasása került előtérbe. Ugyanakkor a szöveg befogadásának módjáról írt gondolatok természetesen nagyon is időtállóak, ma sem igen lehet jobb tanácsokat adni az olvasással kapcsolatban.⁵⁰

Maga Mikes is túllépett olvasmányaiban a Gobinet által kijelölt kereteken. Ez fordításában is nyomon követhető. A rossz könyvek veszedelmes és halálos dolgokat okoznak, „*ugy kel futni az ilyen könyvektől, mint ördögi találmányoktól*” – olvasható. A francia szerző az eredeti szövegben részletesen felsorolja a rossz könyvek főbb típusait. Mint Hopp Lajos a francia szöveggel egybevetve kimutatta, Mikes a fordítás első változatában teljesen mellőzte a tilalmi listát, hiszen Gobinet a szépirodalmi munkákat teljes egészében károsnak tartotta. A későbbi változatokban átdolgozva, rövidítve közölte az eredeti szövegnek ezt a részét.⁵¹ Mindössze három pontban közli a tilalmat, elsőül megnevezi az eretnek műveket, második-ként az egyházat csúfoló, gyalázó írásokat említi. Gobinet a 3. és 4. pontban a különféle szépirodalmi műfajokat részletesen felsorolva rendszerezi a káros könyveket. E terjedelmes két pontból lesz Mikesnél az összevont harmadik egy mondata: „*A szemérmetlen és fajtalan könyvek, a melyek a tisztaságot üldözik, a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek*”.⁵² A francia szerző tilalma kiterjedt az antik és a reneszánsz irodalom jó részére, a francia barokk szépirodalom szinte összes műfajára, lényegében az irodalom valamennyi profán rétegére. Mikes elhagyta ezt a részt, már csak azért is, mert maga is olvasta, ismerte ezeket a könyveket, sőt néhányat magyarra is átültetett.

Szépprózai fordításainak egyike, a *Mulatságos napok* kerettörténetbe ágyazott novellaciklus, a 18 történet helyszíne a nagyvilág és persze a szalon, a társasági élet. Hősei buzgón leveleznek egymással és a kifinomult udvari élet képviselői, akik kalandos szórakoztató történeteket mesélnek, amelyek erkölcsi tanúságot is hordoznak. Mikes számára már csak ezért is kedvenc olvasmányai közé tartozott Madame de Gomez terjedelmes műve. Alaposan átalakította fordításában a szöveget, csak hat történetet ültetett át, és a kerettörténet helyszínéül is Kolozsvár mellett egy Szamos-parti birtok kertjét jelölte meg. Változtatott tehát az eredeti helyszínén, a francia textusban ugyanis a társaság könyvtárszalomban meséli el a változatos, kalandos históriákat. Mikes emlékezve az erdélyi viszonyokra, miszerint Kolozsvárott nem magától értetődő és természetes a könyvtárteremben zajló társas élet, változtat – ezért lett a magyar olvasó számára otthonosabb és hihetőbb helyszín a kert.⁵³ A francia író nő nem készített ajánlást a kötethez, ez a rész teljes egészében Mikes műve: tömören összefoglalja írói, fordítói céljait. Szépirodalomról van szó, azonban kiemeli annak erkölcsi hasznát. Szórakoztatni akar a kalandos és érdekes történetek elmondásával, ugyanakkor felhívja olvasója figyelmét,

hogya a könyvben „*sok szép jó erkölcsűeket és nemesi indulatúakat látsz, amelyek még ez életben hasznokra vált, és az olyanokat kövessed.*” A rosszat pedig kerüljed – inti az olvasót –, akinek azt kívánja: „*ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad.*”⁵⁴

A nevelés és olvasás kérdései helyet kaptak Mikes egy másik áttünetésében is. Az *idő jól eltöltésének módja* világias moralista párbeszéd, szerzője Antoine de Courtin (1622–1685) művelt diplomata volt, aki a világtól visszavonulva és jámbor életet élve kezdett írni. Elsősorban az udvari ember életvitelével, a kulturált időtöltéssel foglalkozott műveiben. A Mikes által lefordított munka először 1673-ban jelent meg, majd több alkalommal kiadták. Moralizáló mű, céljaiban rokonságot mutat *Az ifjak kalauzával*, ugyanakkor a rodostói bujdosók egyik fő problémájával, az idő értelmes eltöltésének módjával foglalkozik. Hopp Lajos szerint a fordítás első változata 1720 körül keletkezhetett, amikor „*a rodostói bujdosás unalmának súlyos terhe kezdett ránehezedni.*”⁵⁵ A *Mulatságos napokhoz* hasonlóan itt is kerettörténet fogja körül a munkát, főrangú társaság vitatja meg a restség fogalmát, Diánna, az egyik szereplő női lakosztálya intim terében zajlik a társalgás, ő ugyanis minden ürügyet felhoz, hogy a délelőttiöket nagyvilági szokás szerint ágyban heverve töltsse, és itt fogadja vendégeit. A restség ellen (és mellett) felhozott szellemes érvek alkotják a mű gerincét. Ezek sorában a nevelésről is szó esik. A francia szerző és Mikes álláspontját Dénes páter, a tevékeny és hasznos életet élő és azt propagáló egyházi személy képviseli, méghozzá sikeresen, hiszen a kötet végén Diánna is megváltozik, belátja hibáit.

A beszélgetésekben szó esik az olvasásról is. A páter szerint az olvasás szükséges, de nem szabad miatta kötelességeinket elhanyagolni. „*De hogyha azért olvas valaki, hogy a henyélést elkerülje, vagy hogy abban töltsse el azt az időt, mely más egyéb foglalatosságától marad, vagy ha olyan hivatalba vagyon valaki, mely a tanulásban áll, vagy ha annyi tálentuma vagyon, hogy valamely hasznos munkát adhasson ki, olyankor az igen dicséretes.*”⁵⁶ A tanulás tehát fölöttébb hasznos tevékenység, ebből következően a nevelés is az. Ennek célját Dénes páter abban határozza meg, hogy a gyermekből „*emberséges ember legyen*” és „*hogy alkalmazatos legyen hivataljára*”.⁵⁷ A páter sorra veszi a nevelés és az oktatás különböző területeit; szó esik arról, milyen módszerrel célszerű a kisgyerekeket olvasni tanítani, megvitatják a szereplők a nyelvtanulás kérdéseit és foglalkoznak a lányok nevelésével. Mikeset ez a kérdés több alkalommal foglalkoztatta, számos levelében érintette e témát. 27. számú levelében elmarasztalja a szülőket, ha a lánygyereket nem tanítják meg írni és olvasni. Csúfolódik azokon, akik szerint a lányokat azért nem kell oktatni, nehogy a szeretőinek írhasanak.⁵⁸ Az írásnak és olvasásnak gyakorlati haszna is lehet a háztartás vezetésében, de még nagyobb a jelentősége a gyermekek nevelésében az anya tanultságának. Mikesnél jelenik meg a majd a felvilágosodás íróinál, Bessenyei Györgynél, Kármán Józsefnél kiteljesedő és művelődési programmá emelt gondolat arról, hogy az anyák nevelik a jövő nemzedékét: „*... a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmazotossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha leá-*

nyokat jól nevelik és oktattatják.”⁵⁹ Egy alkalommal az egyszerű buta asszonyon tréfálkozik, aki azért nem olvas soha, mert a könyv lapozása közben huzat keletkezik és a „szél náthát ne okozzon néki.”⁶⁰

Mikes olvasmányai – szintén szó volt róla – azonosak voltak Rákócziéval, a fejedelem Franciaországban gyűjtötte össze könyvtárát, amelyet Rodostóban használt. Nyilván voltak saját könyvei is, hiszen a filológiai kutatás régen tisztázta, hogy olyan műveket is felhasznált, amelyek nem voltak meg Rákóczi tékájában. Eddig csupán egy kötet került elő saját könyvtárából, az Országos Széchényi Könyvtár a jeles gyűjtő, Ernst Lajos hagyatékából árverésen vásárolta meg Pápai Páriz Ferenc szótára 1708-as kiadásának egy példányát, amelyben possessorri bejegyzésként olvasható neve.⁶¹ A szótár egykor Kulcsár István birtokában volt, a *Törökországi levelek* első közreadója nyilván a XVIII. század végén Rodostóból hazakerült Mikes-kéziratokkal együtt jutott a kötethez. Eddig más nyomtatványról nem lehetett megállapítani, hogy Mikes tulajdonában volt.

Rákóczi könyvtárának csak hagyatéki összeírását ismerjük, a kötetek mára eltűntek. Amikor a fejedelem meghalt, ingóságairól, így könyveiről is részletes jegyzék készült, utóbbinak egyik aláírója kamarása volt. Végakaratóban Rákóczi meghagyta, hogy szívét a kamalduli szerzetesek franciaországi, grosbois-i kolostorába küldjék, hamvait pedig édesanyja mellé temessék. Zrinyi Ilona földi maradványai a Konstantinápoly melletti Galata jezsuita templomában nyugodtak; sírját fia állíttatta helyre és ott egy oltárt is építtetett. Akaratának végrehajtása azonban nehézségekbe ütközött; mivel nem Konstantinápolyban hunyt el, a török a holttestet nem engedte be a városba. Ezért Rodostóban temették el, majd néhány hónap múlva kihantolták a fejedelem testét. A szinte horrorisztikus történetről Mikes is megemlékezett egyik levelében⁶², részletesebben – és a könyvtár sorsát is megvilágítóan – a svájci származású diplomata és utazó, César de Saussure számolt be visszaemlékezésében, aki 1733-tól Rodostóban Rákóczi mellett szolgált és részt vett a fejedelem hamvainak Konstantinápolyba szállításában. Tőle tudjuk, hogy a halál után néhány hónappal a török megengedte, hogy a fejedelem ingóságait a fővárosban egy raktárban helyezték el. Ekkor huszonkét hatalmas ládát csináltattak, huszonegybe tárgyai, bútorai kerültek, az utolsóba viszont nem könyveit, hanem holttestét helyezték. Hajón mentek Konstantinápolyba és – számol be Saussure – „*A galati rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban, úgy, amint az üdvözült kívánta, anélkül, hogy bárki megtudta volna.*”⁶³

A fejedelem könyvtára tehát Rodostóban maradt. 1737-ben Törökországba érkezett Rákóczi József és átvette atyja ingóságait. 1738-ban azonban ő is elhunyt egy újabb Habsburg-ellenes vállalkozás alatt, amelyben egyébként kedvetlenül, kényszerűségből Mikes is részt vett, és két éven keresztül a Balkánon és Bukarestben tartózkodott (ekkor legalább távolról meglátta az erdélyi havasokat).⁶⁴ 1740-ben visszatért Rodostóba, ahol haláláig a fejedelem könyvei között dolgozott, olvasott és írt.

Rákóczi József kudarccal végződött vállalkozása, majd halála után a fogyatkozó létszámú bujdosók és Mikes számára lezárult egy korszak. Mária Terézia elutasította kegyelmi kérvényét; amit korábban is sejtett, érzett, végleges valósággá vált:

Rodostó lett élete végső állomása. A képzelt nénjéhez írt fiktív levelek ritkábbá váltak, viszont hatalmas fordítói életműve ekkoriban teljesedett ki. Németh László a második világháború után, amikor mint író hallgatni kényszerült és műfordításból kellett megélnie, a fordítás napi robotját is az írói életmű fontos részévé tette azaz, hogy elméleti tanulmányokat írt a kérdésről, és ilyen tárgyú dolgozatait később *Gályapadból laboratórium* cikluscímmel rendezte kötetbe.⁶⁵ Mikes persze nem kísérleti laboratóriumot teremtett fordításaival, hanem az élet elviselhetőségének eszközt talált meg az irodalomban. Kényszerből ugyan, de olyan tevékenység- és életformát alakított ki magának, ami nemcsak megfelelt személyes hajlamainak, de hite és reménye szerint távoli hazájának is hasznos volt. Sztoikus bölcs nyugalomával viselte sorsát, békében élt a körülményekkel és magával. Ezt a viszonylagos békét fenyegette szembaja, alighanem hályog támadta meg látását, 1753-ban több levelében is hírt ad szeme romlásáról, az olvasás és az írás megnehezüléséről. Majdnem két éven keresztül folyamatosan romlott az állapota, de 1754. november 24-én keltezett levelében megkönnyebbülve tudatta, hogy „*a szemem világa minden orvosság nélkül, csak az Isten kegyelmével tért vissza. [...] Én is inkább jobban szánom a vakokat, de ha a testi vakság nagy dolog, a lelki százsorta nagyobb. Kedves néném, oltalmazzon meg az isten mindenikétől.*”⁶⁶

Az öregedő Mikes Kelemen szomorú kötelességei közé tartozott az egyre fogyatkozó számú bujdosók temetésén a részvétel. 1757-ben, 81 éves korában elhunyt gróf Csáky Mihály tábornok, a következő évben pedig báró Zay Zsigmondot búcsúztatták a rodostóiak. A kamarás ekkor valóban egyedül maradt a fejedelem egykori udvartartásából. A Rodostóban még élő honfitársai később érkeztek, illetve közrendű személyek voltak, így a Porta őt tette meg a törökországi magyarok „básbugjává”, vezetőjévé. Kéziratai megmentése egy Horváth István nevű közrendű szolganak köszönhető, aki állítólag 120 éves korában, 1799-ben hunyt el Törökországban, és 1789-ben ő juttatta volna Magyarországra az általa megőrzött hagyatékot; műveinek kisebb részét viszont még Mikes Kelemen küldte el erdélyi rokonainak.⁶⁷ Mindenesetre 1789-ben adott hírt először a korabeli magyar nyelvű sajtó a kéziratokról, majd 1794-ben jelent meg a *Törökországi levelek* nyomtatásban. Ekkor tért haza, ha testében nem is, de műveivel az író Mikes Kelemen, aki évtizedeken át őrizte gondolataiban, emlékeiben a még kisgyermekként elhagyott szülőföldet, Zágont.

1761. október 2-án ragadta el a Rodostóban tomboló pestis. Amikor 1906-ban a fejedelem és társai hamvait hazahozták Törökországból, sírját már nem találták meg.

JEGYZETEK

- 1 Vörösmarty Mihály összes művei. 1. kötet. Kisebb költemények. 1., 1826-ig (sajtó alá rend. Horváth Károly). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 301. p., jegyzetek 740–743. p.
- 2 Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból. [Budapest], Tankönyvkiadó, [1976]. 17. p.
- 3 Uo. 7. p.
- 4 Két, összegző igénnyel megjelent kötete már halála után látott napvilágot: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet. Budapest, Universitas Kiadó, 2000., A fordító Mikes Kelemen.

- Budapest, Universitas Kiadó, 2002. E két posztumusz munka részben átdolgozva, továbbfejlesztve tartalmazza korábbi kötetei (A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Budapest, Akadémiai, 1973; Mikes és világa. Bukarest, Kriterion, 1973; Zágoni Mikes Kelemen. Csíkszereda, Mikes Alapítvány, 1996.) megállapításait, eredményeit.
- 5 Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen. Budapest, Universitas Kiadó, 2002. 10. p. (A továbbiakban FordítóMikes)
 - 6 Misszilis levelek 1759–1761. In: Mikes Kelemen művei. (vál., jegyz. Hopp Lajos). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, [1978]. 361. p. (A továbbiakban MKM)
 - 7 Cserei Mihály: Erdély története 1661–1711. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983. 234. p.
 - 8 MKM. 353. p.
 - 9 Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakazdét. Budapest, Universitas Kiadó, 2000. 41. p. (A továbbiakban: MikesÉletút.)
 - 10 62. levél, MKM. 122–126. p.
 - 11 Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok (szerk. Szauder József, Tarnai Andor). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 27–100. p.
 - 12 György Lajos: A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1948. Budapest, Argumentum, 1994. 55. p.
 - 13 MikesÉletút. 53–56. p.
 - 14 MikesÉletút. 81. p.
 - 15 Rákóczi Ferenc: Vallomások. Emlékiratok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, [1979]. 357–358. p. (Továbbiakban Vallomások)
 - 16 Idézi MikesÉletút. 89. p.
 - 17 Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek (sajtó alá rend., jegyzetekkel ellátta, az előszót írta Koltai András). Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 45. p. Rákóczi udvari szabályzatai Uo. 147–185. p.
 - 18 II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei (szerk., bev. Köpeczi Béla) Budapest, Bibliotheca Kiadó, 1958. 167–168. p.
 - 19 Mikes magyarországi udvari szolgálatát tárgyalja: MikesÉletút. 85–102. p.
 - 20 Beniczky Gáspár naplója. In: Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról (szerk. Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes). 2. köt. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 370., 371., 374. p.
 - 21 Szekfű Gyula: A szárműzött Rákóczi. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913. 373. p.
 - 22 Vallomások. 498. p.
 - 23 MKM. 272. p.
 - 24 Szekfű Gyula i. m. 30. p
 - 25 MikesÉletút. 166–167. p.
 - 26 Uo. 135–169. p.
 - 27 MKM 237. p.
 - 28 Török József: A kamalduli rend rövid története és a megszervezett magány. In: Majk és Grosbois. Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak (szerk. R. Várkonyi Ágnes). Oroszlány, Oroszlány Város Önkormányzata, 1999. 13–17. p.
 - 29 Rákóczi grosbois-i korszakát részletesen tárgyalja Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 236–249. p.
 - 30 Vallomások 526. p.
 - 31 Uo. 535. p.
 - 32 Az ún. „rodostói könyvtár” legalaposabb elemzését Zolnai Béla végezte el: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. = Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 1–2. sz. 17–25.; 3. sz. 137–141.; 4. sz. 219–222. p. Rákóczi olvasmányait Köpeczi Béla kísérelte meg rekonstruálni. A fejedelem fiatalkori, vagyis a szabadságharc előtti olvasmányait Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982) című kötetében tárgyalja, a szabadságharc alattiakat és az emigrációban olvasottakat A bujdosó Rákóczi című, idézett művében taglalja.

- 33 36. levél, MKM. 58. p.
- 34 Kegyelmi kérvénye sorsáról féltestvérének 1760. március 25-én írt levelében ad hírt. MKM. 355. p.
- 35 Uo. 361. p.
- 36 Elsősorban 2002-ben megjelent, az 5. sz. jegyzetben hivatkozott kötetében.
- 37 FordítóMikes. 31. p.
- 38 69. levél, MKM. 139. p.
- 39 60. levél, Uo. 116–118. p.
- 40 71. levél, Uo. 145–147. p.
- 41 49. , 59. levél, Uo. 90–92., 113–115. p.
- 42 172–192. levél, Uo. 303–331. p.
- 43 Uo. 115. p.
- 44 Abrahamowicz, Zygmunt–Hopp Lajos: Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei. In: Rákóczi-tanulmányok (szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 583–593. p.
- 45 37., 88. levél, MKM. 65., 186. p.
- 46 90. levél, Uo. 188. p.
- 47 Uo. 125. p.
- 48 A művet behatóan elemzi: FordítóMikes. 73.132. p.
- 49 Mikes Kelemen: Az ifjak Kalauza. A szöveg elektronikus változatát használtam, amely a kritikai kiadás szövegét közli. A digitalizált textus a MEK-ben megtalálható. A lapszám és hivatkozás erre a változatra és nem a nyomtatott kiadásra utal.
- 50 Az idézetek Ifjak kalauza, elektronikus változat 63–64.
- 51 FordítóMikes. 97. p.
- 52 Ifjak kalauza, elektronikus változat 64–65.
- 53 Mulatságos napok. MKM. 379–654. p.
- 54 Uo. 381. p.
- 55 FordítóMikes. 139. p.
- 56 Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja. [Budapest], Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 91–92. p.
- 57 Uo. 132. p.
- 58 MKM. 43–44. p.
- 59 62. levél, Uo. 126. p.
- 60 73. levél, Uo. 150. p.
- 61 Tolnai Gábor: Mikes Kelemen könyvtára? = Magyar Könyvszemle, 1940. 270–271. p.
- 62 115. levél, MKM. 237–238. p.
- 63 César de Saussure törökországi levelei. In: Rákóczi tükör 2. kötet. i. m. 480. p.
- 64 146. levél, MKM. 273. p.
- 65 Németh László: A kísérletező ember. Tanulmányok. Budapest, [Magvető Könyvkiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó], 1973. 15–18., 519–622. p.
- 66 193. levél, MKM. 331–332. p.
- 67 Hopp Lajos: A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom. In: Mikes és világa. Bukarest, Kriterion, 1973. 115. p.

Pogány György